

ΣΠΥΡΟΣ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

Ο “Κακο-παπάς ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ” ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ (Τρίκαλα Θεσσαλίας, πρό του 1738/39)

Η Ελένη-Νίκη Ἀγγελομάτη Τσουγκαράκη δημοσίευσε σέ δύο τόμους τῶν “Μεσαιωνικῶν καί Νέων Ἑλληνικῶν” τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1984/1986)¹ ἕνα ἐνδιαφέρον μελέτημα γιά τόν ἐκκλησιαστικό λόγιο τοῦ ΙΗ' αἰῶνα Νικόλαο Κριτία. Στό μελέτημα αὐτό ἐκδίδονται διάφορες συνθέσεις τοῦ Κριτία (Πατριαρχικά γράμματα, καθαιρέσεις κ.ά.). Ἀνάμεσα στά κείμενα αὐτά ὑπάρχει καί μιά “Καθαίρεσις ἱερέως κωμωδοποιού”.² Ἡ χρονολογία τῆς καθαιρέσεως αὐτῆς εἶναι ἀβέβαιη, πάντως ἔγινε λίγο (ἢ ὄχι λίγο;) πρό τοῦ 1738/39.³ Μεταφέρουμε, κατ' ἀρχήν, τήν περίληψη τοῦ ἐγγράφου, ὅπως τήν ἔχει συνθέσει ἡ ἐκδότις.

“Π ε ρ ι λ η ψ η . Μετά ἀπό κοινή ἀναφορά τοῦ μητροπολίτη Τρικινάλων, τοῦ ἐπισκόπου καί τῶν κληρικῶν τῆς ἐπαρχίας Σταγῶν καθαιρεῖται ὁ ἱερέας τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς Δημήτριος γιά τήν ἀνάρροστη συμπεριφορά του. Ὁ Δημήτριος ἔσκωπτε, διακωμωδοῦσε, ἔβριζε καί ἔθιγε τήν τιμή τῶν χριστιανῶν τῆς περιοχῆς, μικρῶν καί μεγάλων, ἀντρῶν καί γυναικῶν, καί μάλιστα τῶν προκριτῶν καί τῶν ἀρχιερέων. Ἐπί πλέον, ἐκτός ἀπό τόν προφορικό διασυρμό τους, συνέθετε ποιήματα καί σάτιρες μέ ἀνάλογο ἴβριστικό καί σκωπτικό περιεχόμενο”.⁴

Καί τώρα πρέπει νά παρουσιάσουμε τό ἔγγραφο, ὅπως τό δημοσίευε ἡ ἐκδότις, γιά νά μποροῦμε μετά νά τό σχολιάσουμε.⁵ (Παραλείπω τό προοίμιο, πού περιέχει γενικότητες ἄσχετες μέ τό θέμα μας). Στήν ἀρχή, ὡς “τίτλος” τοῦ ἐγγράφου σημειώνεται: “Καθαίρεσις ἱερέως κωμωδοποιού. Τοῦ διδασκάλου Κριτίου σύνθεσις”. Ἴδου τό κείμενο:

- Ἐπειδή τοιγαροῦν τὰ νῦν προσεκομισθῆ καὶ ἐνεφανίσθη τῇ ἡμῶν μετροίτητι συνοδικῶς προκαθημένη ἀναφορά κοινή τῆς αὐτόθι μητροπόλεως καὶ πολιτείας Τρικινάλων, κατησφαλισμένη ὑπογραφή τῆς ἀρχιερωσύνης σου καὶ τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου αὐτῆς Σταγῶν καὶ τῶν ἐντιμοτάτων κληρικῶν τῆς αὐτῆς πολιτείας καὶ διαλαμβάνουσα ὅτι κακοπαπὰς τις Δημήτριος ἐκ τῆς αὐτῆς πολιτείας ὠρμημένος, ὁ καὶ φθάσας πρό ὀλίγου καιροῦ παρ' ἀξίαν τῷ αὐτόθι κλήρῳ καταλεγήναι καὶ ὀφικίῳ τιμηθῆναι τῷ ἐπὶ τῆς ἱερέας καταστάσεως, ἄνωθεν μὲν καὶ ἐξ ἀρχῆς ἔτρεφεν ἐνδομυχοῦσαν τήν ἔμφυτον κακίαν καὶ πονηρίαν, ἐλάνθανε δὲ ἀγνωσίμενος τοιοῦτος ὢν πρό τοῦ ἀξιώματος, ἡ συντέλλων καὶ περιρροῦπτον ἑαυτὸν, ἡ μὴ δυνάμενος ἐνεργεῖν τὰ τῆς κακίας ἀποτελέσματα, διὰ τὸ ὑποβηθῆς καὶ ὑφειμένον καὶ ὅλως εὐτελές τῆς προτέρας τάξεως. Ἐξ οὗτου δὲ παραχωρήσει Θεοῦ ἔλαβε δολίως καὶ ὑπούλιως καὶ ἐν ὑπο-*

¹ Ελένη-Νίκη ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Νικόλαος Κριτίας, *Βιογραφικά καὶ Ἐργογραφικά*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. Α' 1984, τ. Β' 1986.

² Ἐξαριστῶ τήν κα. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη πού εἶχε τήν καλωσύνη νά μου ἀποστείλει τό ἀνάτυπο, ἐπισημαίνοντάς

μου τήν πιθανή σχέση τοῦ ἐγγράφου μέ τό θέατρο.

³ Ὁ.π., σ. 239 τοῦ Β' τόμου (ἢ σ. 171 τοῦ ἀνατύπου), σμμ. 232.

⁴ Ὁ.π., σ. 238 (170).

⁵ Ὁ.π., σσ. 239-240 (171-172). Σιωπηρὰ ἔχοιμε -σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις- ἐπέμβει στή στίξη.

- κρίσει ἐσχηματισμένη τὸ τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν
 15 ὄφρῖνον ἀνέδρῳξεν ἀθρόον καὶ εἰς τοῖμφανές τὴν ἐμφωλευούσαν μο-
 χθηρίαν καὶ ἤρξατο ἀδεῶς ἰβρίζειν καὶ ἐξουθενεῖν ἅπαντας τοὺς αὐτόθι
 χριστιανούς, ἱερωμένους τε καὶ λαϊκοὺς, καὶ μάλιστα τοὺς προκοίτους
 καὶ ὑπερέχοντας ἐν τε τῷ κλήρῳ καὶ ἀξιώματι, καὶ καθάπτεσθαι πολυ-
 20 ἐμβάλλον ἐαυτὸν διασῦρει πάντας ἀδιαφόρως μικροὺς τε καὶ μεγάλους,
 ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας, ἄρχοντας τε καὶ ἀρχομένους μέχρι καὶ αὐτὸν τῶν
 ἀρχιερατικῶν προσώπων, προσαγαγὼν τὰ τῆς ὕβρεως, ὁ ἀσυνείδητος, σκώμ-
 μασι τε καὶ τωθασμοῖς, ὄνειδίζων καὶ κατὰ μίμησιν τῶν ἐν ταῖς κωμω-
 25 ἀλλότρια καὶ ξένα καὶ ἀνοίκεια πάντη ἔργα κατατολμῶν, οὐχ ὡς γε ἱε-
 ρεῦσιν, ἀλλ' οὐδ' ἀπλῶς ἐντίμοις λαϊκοῖς χριστιανοῖς ἐφαρμόζοντα, προ-
 ἄγων δὲ καὶ ἐπιτείνων τὴν μοχθηρίαν, οὐ μόνον ἠρέκεσθη μέχρι τῆς αἰ-
 σχρολογίας ἀσχημονεῖν, καὶ ταῖς ἀπὸ στόματος μόνον οὐκ ἐξ ἀμάξης ὕ-
 βρει διασῦρειν καὶ χλευάζειν τοὺς πάντας, ἀλλὰ καὶ γράμμασιν ἐγχα-
 30 ράττειν τὰ τῆς βωμολοχίας καὶ αἰσχουργίας αὐτοῦ ὄνειδη, τὸ κάθαγμα,
 ἐπεβάλλετο, ποιήματά τε καὶ συγγράμματα καὶ διὰ στίχων δραματουρ-
 γεῖν, καὶ μετρικοῖς ἔπειν αἰσχρῶς καὶ γελωτός τὰ ὑβριστικὰ σκώμματα
 ἐκφραυλίζειν καὶ τοῖς πολλοῖς εἰς ὄνειδη προτιθέναι, ὁ ἀσυνείδητος, κατε-
 35 τὸλμησεν, ἀντὶ ἱερέως καὶ λειτουργοῦ τοῦ Θεοῦ ὑψίστου, κωμωδοποιεῖ
 καὶ γελωτοποιεῖ ἀναφανείς καὶ ἀντὶ τοῦ ἱεροῦ θνυσιαστηρίου εἰς τὴν σκη-
 νὴν καταβάς, ἀντὶ δὲ τοῦ προσευκαυρεῖν ταῖς θεαῖς ὑμνωδίας καὶ ἱεραῖς
 ἀναγνώσεσι, τὰ εἰς κοινήν ὕβριν καὶ ἀτιμίαν τῶν ὀρθοδόξων συγγραφέων
 καὶ μετερχόμενος σκώμματα, ἅτινα καὶ ἐμαρτυρήθησαν κατὰ πρόσωπον
 αὐτοῦ καὶ ἐφωράθη αὐτουργὸς καὶ δραματουργὸς τοῦ αἰσχιστου καὶ κατα-
 40 πτύστου, ἥμιστα ἐπὶ νοῦν θέμενος, ὁ ἀσυνείδητος, τὰς εὐαγγελικὰς ῥήσεις,
 αἵτινες καὶ μέχρι ἀργοῦ λόγου καταδικάζουσι τοὺς ἀτάκτους φθεγγόμε-
 νους, ὅτι πᾶν ῥῆμα ἀργόν, ὃ κἂν λαλήσωσιν οἱ ἄνθρωποι, ἀποδώσωσι
 περὶ αὐτοῦ λόγον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, καὶ γὰρ ἐκ τῶν λόγων σου δικαιο-
 θῆση καὶ ἐκ τῶν λόγων σου κατακριθῆση... κλπ.

Ἡ δημοσίευση τοῦ ἐγγράφου προκάλεσε ποικίλα σχόλια στὸν κύκλο τῶν θεατρολόγων. Τὸ βασικὸ ἐρώτημα ἦταν τὸ πῶς ἦταν δυνατόν ἕνας παπὰς στὴν “βαθιά Τουρκιά”, δηλαδή στὰ τουρκοκρατούμενα Τρικαλα τῆς Θεσσαλίας τοῦ ΙΗ' αἰῶνα νὰ ἔχει σχέση με τὸ θέατρο. Ἀπὸ τίς συζητήσεις καὶ τὰ ἐρωτήματά μας -πού ἔμεναν μόνο σέ προφορικὸ ἐπίπεδο- προέκυψε ἕνα μελέτημα τοῦ φίλου καθηγητῆ Βάλτερ Ποῦχνερ.⁶ Τὸ πρόβλημα φαινόταν γιὰ ὅλους μας δυσερμίνευτο. (“Ὅταν λέω “ὄλους μας” δέν ἐννοῶ βέβαια πῶς συνταράχτηκε τὸ Πανελλήνιο, ἀπλῶς ἀπασχόλησε μιά δρᾶκα ἀνθρώπων ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ θέματα παρόμοιας ὕφης). Ὁ Ποῦχνερ, μὲ πάμπολλες ἐπιφυλάξεις, προτείνει τὴν πιθανότητα ὁ “κακοπαπὰς Δημήτριος” νὰ γνώρισε τὸ θέατρο στὸν αἰγαιοπελαγίτικο χῶρο (θηρηκευτικῆς

⁶ Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ “Θεατρικὲς παραστάσεις στὴ Θεσσαλία τοῦ 18ου αἰῶνα: μιά ὑπόθεση”. Στὸν τόμο: *Τὸ θέατρο στὴν Ἑλλάδα, Μορφολογικὲς ἐπιστημονικές, Ἐκδόσεις Πατρίδα, Ἀθήνα [1992], σσ. 171 κ.έ.* Τὸ μελέτημα

εἶχε πρωτοδημοσιευθεῖ στὴν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τ. ΚΘ' (1986-1991).

παραστάσεις, κυρίως καθολικών, πού κάποτε περιείχαν και κομικά στοιχεία) και νά έπεχειρήσε “μεταφορά” τής θεατρικής αὐτῆς “τάσης” στά Τρούαλα.⁷

Ἄς δοῦμε ὁμως λεπτομερέστερα τά χωρία τοῦ ἐγγράφου πού φαίνεται νά παραπέμπουν στό θέατρο.

Κατ’ ἀρχήν στόν τίτλο, πού πιό πάνω σημειώσαμε (*Καθαίρεσις ἱερέως κωμωδοποιῶν*) ἡ λέξη κωμωδοποιός τί σημαίνει; Σέ πρώτη ἀντιμετώπιση θά πει κανεῖς ὅτι ὁ “τίτλος” ἀναφέρεται σέ κάποιον πού γράφει κωμωδίες. Θά φανεῖ ὁμως, παρακάτω, ὅτι ἡ ἔκφραση εἶναι ῥητορική. Ἐδῶ ἀπλῶς σημειώνω ὅτι ὁ “τίτλος” γράφτηκε ἀπό κάποιον ἀντιγραφέα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ φράση πού τόν ἀκολουθεῖ: *Τοῦ διδασκάλου Κριτίου σύνθεσις*. Κάποιος ἄλλος, λοιπόν, κι ὄχι ὁ Κριτίας ἔθεσε τόν τίτλο αὐτόν, ἀπό τά συμφραζόμενα τοῦ ἐγγράφου, κατά πῶς κατάλαβε αὐτός τό νόημα. Ἡ -πιθανότερο- συνειδητά γράφει τή λέξη κωμωδοποιός, ἐννοώντας ὑποτιμητικά “θεατρίνος”.

Μέχρι τόν στ. 22 ἀναφέρεται ὅτι ὁ “κακοπατάς Δημήτριος” ἔβριζε καί ἐξευτέλιζε τά πρόσωπα πού ἀναφέρονται στό ἔγγραφο καί χρησιμοποιοῦσε αἰσχρές βωμολοχίες, σκώμματα καί γλευασμούς. Αὐτοί οἱ χαρακτηρισμοί καί οἱ κατηγορίες γιά τόν “κακοπατά” δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τό θέατρο.

Στούς στ. 23-25 διαβάζουμε: ... *καί κατά μίμησιν τῶν ἐν ταῖς κωμωδίαῖς καί σκηναῖς γελωτοποιῶν καί ἐφνυβρίστων ἀνδραρίων καί μίμων ἀλλότρια καί ξένα καί ἀνοικεῖα πάντη ἔργα κατατολμῶν...*

Ἐδῶ, δηλαδή, ἀναφέρεται ὅτι ὁ “κακοπατάς” *κατά μίμησιν* γελωτοποιῶν καί μίμων πού ἐμφανίζονται σέ κωμωδίες καί θεατρικές σκηνές ἔπραξε τά αἰσχρά ἔργα του. Τό νόημα τοῦ χωρίου εἶναι σαφές. Ὁ “κακοπατάς” *κατά μίμησιν* γελωτοποιῶν κ.λπ. ἔπραξε. Εἶναι σχῆμα ῥητορικό, τό ὅποιο δέν ἔχει καμιά σχέση μέ θεατρική πρακτική.

Λίγο πιό κάτω (στ. 27-31) διαβάζουμε: ... *οὐ μόνον ἠρέκσθη μέχρι τῆς αἰσχρολογίας ἀσχημονεῖν, καί ταῖς ἀπό στόματος μόνον οὐκ ἐξ ἀμάξης ὕβρει διασείρειν καί χλευάζειν τοὺς πάντας, ἀλλὰ καί γράμμασιν ἐγχαράττειν τὰ τῆς βωμολοχίας καί αἰσχρουργίας αὐτοῦ ὄνειδη, τό κάθαρμα, ἐπεβάλλετο...*

Καί ἐδῶ πάλι παρατηροῦμε, ὅτι ὁ “κακοπατάς” διέσυρε τοὺς συμπολίτες του ὄχι μόνο μέ προφορικές ὕβρεις, ἀλλὰ καί μέ κείμενα πού ἔγραφε ὁ ἴδιος. Μέχρι τό σημεῖο αὐτό δέ βλέπουμε κάτι πού νά μᾶς ὀδηγεῖ σέ συμπεράσματα τά ὁποῖα σχετίζονται μέ τό θέατρο. Τί ὕψης ἦταν τά κείμενα πού ἔγραφε ὁ Δημήτριος; Θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω.

Τό πιό ἐνδιαφέρον χωρίο εἶναι αὐτό πού ἀκολουθεῖ ἄμεσα τό προηγούμενο (στ. 31-36): ... *ποιήματά τε καί συγγράμματα καί διά στίχων δραματουργεῖν, καί μετροκοῖς ἔπειν αἰσχροῶς καί γελωίως τὰ ὕβριστικά σκώμματα ἐκφανυλίζειν καί τοῖς πολλοῖς εἰς ὄνειδη προτιθέναι, ὁ ἀσυνειδίχτος, κατετόλμησεν, ἀντί ἱερέως καί λειτουργοῦ τοῦ Θεοῦ ὑψίστου, κωμωδοποιός καί γελωτοποιός ἀναφανεῖς καί ἀντί τοῦ ἱεροῦ θνυσιαστηρίου εἰς τήν σκηνήν καταβάς...*

Ἐδῶ πιστεῦω ὅτι ὁ συντάκτης τῆς καθαίρεσης ἐννοεῖ ὅτι ὁ “κακοπατάς” ἔγραψε σατιρικούς στίχους καυτηριάζοντας τοὺς, κατά τή γνώμη του, κακῶς συμπεριφερομένους. Ὁ ὄρος “δραματουργεῖν” σημαίνει, νομίζω, ὅτι κάποια ἀπό τά σατιρικά αὐτά κείμενα ἦταν γραμμένα σέ διαλογική μορφή. Τά κείμενα αὐτά θά πρέπει νά κυκλοφοροῦσαν σέ χειρόγραφα ἢ καί νά ἀναρτήθηκαν σέ κάποιους τοίχους.⁸ Καθόλου ἀπίθανο ἐπίσης, ἀφοῦ προφορικά ἔβριζε τοὺς

⁷Ο.π., σσ. 178-179.

⁸Γιά τοιχοκολλημένες σάτιρες διαθέτουμε, μεταγενέστερες, μαρτυρίες. Γιά παράδειγμα ὁ Κεφαλονίτης ἀγωνιστής Σπ. Μαλάκης διασώζει στά Ἰστορηματικὰ του

ἀποσπάσματα ἀπό σάτιρα σέ διαλογική μορφή, καί μάλιστα διαμερίνει σέ πράξεις καί σκηνές, ἢ ὅποια γράφτηκε ἀπό ἄγνωστο γιά νά καυτηριάσει τή σκανδαλώδη καί παράνομη ἀνάδειξη ὡς Ἀρχιεπισκόπου Κεφαλλή-

πάντες (στήν Ἐκκλησία, ἢ καὶ ἄλλοῦ), νά διάβαζε δυνατά ὁ ἴδιος κάποιους ἀπ' τοὺς σκωπτικούς στίχους του. Αὐτό ὅμως, σέ καμιά περίπτωση, δέ δηλώνει συνειδητή θεατρική πράξη. Καί ἡ φράση ἀντί τοῦ ἱεροῦ θυσιασθηρίου εἰς τὴν σκηνὴν καταβάς σημαίνει: ἀντί ἱερέας κατάντησε θεατρίνος. Τό πόσο ἡ χριστιανική θρησκεία -σέ κάποιες φάσεις της- πολέμησε ἀνηλεῶς τό θέατρο ὡς μέσο εἰδωλολατρικό εἶναι γνωστό, ἤδη ἀπό τόν καιρό τοῦ Χρυσοστόμου.⁹

Καί τά στούς στ. 39-40 ἀναφερόμενα, σύμφωνα μέ τά ὅποια ὁ “κακοπατάς” ἐνεφανίσθη ὡς αὐτουργός καί δραματουργός τοῦ αἰσχίστου καί καταπτύστου ἀποτελοῦν ἐπίσης ῥητορική ἐκφραση καί τίποτα περισσότερο.

Ἦστερα ἀπό ὅσα ἀνέπτυξα πιο πάνω μποροῦμε, νομίζω, νά ὀδηγηθοῦμε στό ἀσφαλές συμπέρασμα: οἱ θεατρικές ἀναφορές πού σημειώνονται στήν καθάρηση τοῦ “κακοπατᾶ” Δημήτριου δέν σχετίζονται μέ πραγματική θεατρική πράξη, ἀλλά ἀποτελοῦν ῥητορικές ἐκφράσεις πού προβάλλουν τὴν “κατάντια” κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συντάκτη τοῦ κειμένου- τοῦ καθαιρουμένου ἱερέα, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ὡς ποταπός θεατρίνος.

Θεατρική ζωὴ στά Τρίκαλα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα εἶναι ἀδιανόητη.

νίας τοῦ ἱερέα Σπυρ. Κοντομίχαλου τό 1841-1842. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Μαλάκης, ἡ σάτιρα αὐτὴ τοιχοκόλληθηκε “κρυφίως καί νύκτωρ” καί τὴν ἐπομένη οἱ φιλοπαίγμονες Ἀργοστολιῶτες διασκέδαζαν ἀναρωτώμενοι (;) ποιὸς ἄγνωστος ἔγραψε τὴ σάτιρα αὐτή. (Βλ. Σπυρίδωνος ΜΑΛΑΚΗ, Ἀπομνημονεῖματα ἐπὶ τῆς σημερινῆς Ἱστορίας..... ἐν Ἀθήναις 1895, σσ. 72-82. Πρβλ. Σπύρου Ἀ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ, Ἱστορία τοῦ Θεάτρου ἐν Κεφαλληνία 1600-1900... Ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 9). Δέν ἐπιδιώκουμε βεβαίως νά συνδέσουμε τὴν τοιχοκόλληση τῆς κεφαλονίτικης σάτιρας τοῦ 1841-42 μέ τὴν πιθανὴ καί μόνο τοιχοκόλληση τῆς σάτιρας τοῦ “κακοπατᾶ Δημήτριου” στά Τρίκαλα 100 περίπου χρόνια νωρίτερα. Θέλουμε μόνο νά ἐπισημάνουμε ὅτι τοιχοκολλημένες σάτιρες δέν εἶναι κάτι τό ἄγνωστο στὸν ἐυρύτερο νεοελληνικὸ χῶρο.

⁹ Βλ. τὴν χαρακτηριστικὴ Ὁμιλία τοῦ Ἰωάννου ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Πρὸς τοὺς καταλείψαντας τὴν Ἐκκλη-

σίαν καὶ αὐτομολήσαντας πρὸς τὰς ἑπιδρομίας καὶ τὰ θέατρα, MPG 56, 261-272. Γιά τὰ θεάματα τὴν ἐποχὴ τοῦ Χρυσοστόμου βλ. Ottorino PASQUATO, *Gli spettacoli in S. Giovanni Crisostomo, Paganesimo e Cristianesimo ad Antiochia nel IV secolo* [Orientalia Analecta 201], Pontificum Institutum Orientalum Studiorum, Roma, 1976. Γιά τὴ θέση τῶν βυζαντινῶν Πατέρων πρὸς τὰ σύγχρονά τους θεατρικά φαινόμενα βλ. Ἰωσήφ ΒΙΒΛΙΑΚΗ, *Ἡ θεατρικὴ ὀρολογία στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ θεάτρου* (διατρ.), Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν-Τμῆμα Θεατρικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1996, σσ. 312 κ.έ., καθὼς καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ “Τὰ θέατρα στά βυζαντινὰ χρόνια. Πῶς τὰ περι-καλλῆ κτήρια ἀφῆθηκαν στὸν μαρασμό καί τὴν ἐγκατάλειψη” στὸν τόμο *Γιά τὸ Ἱερό καὶ τὸ Δράμα. Θεατρολογικὲς προσεγγίσεις*, Ἀρμός, Ἀθήνα 2004, σσ. 120 κ.έ.